

УДК (UDC) 94 (477) Білоконська
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2023.4\(44\).673](https://doi.org/10.33782/eminak2023.4(44).673)

'STEADY DEFENDER OF WOMEN'S EQUALITY' – V.M. BILOKONSKA IN WOMEN'S MOVEMENT OF THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Olga Nikolaienko

H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (Kharkiv, Ukraine)

e-mail: nikolajenkoolga@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2294-4198>

ABSTRACT

The purpose of the research paper is to study the contribution of V.M. Bilokonska to the development of the women's movement, and its importance in changing the social status of women.

Scientific novelty. The significance of V. Bilokonska's efforts in the formation of the women's liberal movement in Ukraine at the beginning of the 20th century, which consisted in uniting women for the sake of raising the level of education, mediation in employment, involvement of women in the public life of the city, giving them the opportunity to combine work and motherhood, is determined.

Conclusions. The activities of V.M. Bilokonska in Kharkiv Society for Spreading Literacy among People (1900-1910) and Kharkiv Society for Mutual Assistance of Working Women (1904-1910) are characterized. It is uncovered that the leading directions of V. Bilokonska's work were information and educational activities, and employment of women, to which she gave a systematized, complex character. Those public initiatives did not correspond to the advanced feminist ideas of the beginning of the 20th century but were a continuation of the liberal movement aimed at helping women adapt to existing social conditions.

In an effort to spread and improve women's education, including through the establishment of vocational courses, gymnasiums, and Higher Women's Courses, the Society for Mutual Assistance of Working Women headed by V.M. Bilokonska tried not only to bring women out of the private environment but also to transform them into a competitive social group in the labor market. The establishment of the Labor Bureau, which provided intermediary services in employment, became a real step in helping women. Other initiatives of the Society, such as the establishment of an inexpensive kindergarten, which was supposed to free up women's time and allow them to work, and an inexpensive canteen, capable of facilitating everyday chores, testify to the awareness of the need for social protection of women.

The work of V.M. Bilokonska in the Reference and Pedagogy Department of the Society for Spreading Literacy among People and as the Head of the Society for Mutual Assistance of Working Women proves the desire to combine own worldview, which was based on the awareness of the need to help the most vulnerable groups of the population, and the realization of her potential and initiative in essential social needs. V.M. Bilokonska's initiatives in the field of information dissemination or establishment of the Labor Bureau were ahead of time, and her activities contributed to the consolidation of the women's movement and the change in the status of women.

Keywords: V.M. Bilokonska, women's movement, mutual aid movement, Kharkiv Society for Mutual Assistance of Working Women, Kharkiv Society for Spreading Literacy among People

**«СТІЙКА ЗАХИСНИЦЯ ЖІНОЧОГО РІВНОПРАВ'Я» –
В.М. Білоконська в жіночому русі початку 20 ст.**

Ольга Ніколаєнко

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди
(Харків, Україна)

e-mail: nikolajenkoolga@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2294-4198>

АНОТАЦІЯ

Метою статті є визначення внеску В.М. Білоконської у розвиток жіночого руху, його значення в зміні соціального становища жінок.

Наукова новизна. Встановлено значення зусиль В. Білоконської у формуванні жіночого ліберального руху в Україні на початку ХХ ст., що полягало в об'єднанні жінок заради підвищення рівня освіти, посередництва при працевлаштуванні, залучення жінок у громадське життя міста, надання їм можливості поєднувати роботу та материнство.

Висновки. Охарактеризовано діяльність В.М. Білоконської у Харківських Товариствах поширення грамотності (1900-1910) і взаємодопомоги працюючих жінок (1904-1910). Виявлено, що провідними напрямками роботи В. Білоконської були інформаційно-просвітницька діяльність і працевлаштування жінок, яким вона надавала систематизований, комплексний характер. Ці громадські ініціативи не відповідали передовим феміністичним ідеям початку ХХ ст., але були продовженням ліберального руху, спрямованого на допомогу жінкам у пристосуванні до існуючих суспільних умов.

Намагаючись поширити та поліпшити жіночу освіту, в тому числі через влаштування професійних курсів, гімназії, ВЖК, Товариство взаємодопомоги, очолюване В.М. Білоконською, намагалось не тільки вивести жінок із приватного середовища, але й перетворити їх у конкурентоздатну соціальну групу на ринку праці. Влаштування Бюро праці, що надавало посередницькі послуги у працевлаштуванні, стало реальним кроком допомоги для жінок. Інші ініціативи Товариства – влаштування дешевого дитячого садку, що мав звільнити час жінок і надати їм можливість працювати та дешевої їдальні, здатної полегшити домашню працю, свідчать про усвідомлення необхідності соціального захисту жінок.

Праця В.М. Білоконської у довідково-педагогічному відділі Товариства поширення грамотності і на посаді очільниці Товариства взаємодопомоги працюючих жінок доводить її прагнення поєднати власне світобачення, що ґрунтувалось на усвідомленні необхідності допомагати найбільш уразливим групам населення, і самореалізацію свого потенціалу та ініціативності з назрілими суспільними потребами. Ініціативи В.М. Білоконської у сфері поширення інформації чи влаштування Бюро праці випереджали час, а її діяльність сприяла консолідації жіночого руху та зміні статусу жінок.

Ключові слова: В.М. Білоконська, жіночий рух, рух взаємодопомоги, Харківське товариство взаємодопомоги працюючих жінок, Харківське товариство поширення грамотності в народі

«Ти намагалась полегшити жінці доступ до знання, будити й розвивати в ній громадські інтереси, розвивати в ній самодіяльність, підготувавши цим вихід жінки з її пригнобленого стану»

О. Десятова¹

Вступ

На початку ХХ ст. жіночий рух в Російській імперії увійшов у нову стадію, визначальною особливістю якої є його політизація – становлення ідей виборчого права для жінок, оформлення жіночих секторів у політичних партіях і проголошення жіночого питання на порядку денному в їхніх програмах, організаційна діяльність жінок у сфері консолідації жіночого руху в країні. Завдяки ліберальним змінам в освіті зростала кількість жінок з фаховою чи вищою освітою, стало збільшувалась чисельність жінок у виробничій сфері, все більше осіб входило до революційних гуртків, набували досвіду участі в громадській діяльності, що впливало на їх статус і перетворювало жіноцтво у соціальну групу, з якою потрібно рахуватись.

В українських землях Російської імперії жіночий рух був тісно пов'язаний із національним і включав не тільки гасла боротьби за права жінок, але й національного визволення. Громадські діячки й активістки, чий імена у всіх на слуху, прагнули поширити ідеї жіночої емансипації, утворювали різноманітні жіночі організації, сприяючи консолідації та взаємопідтримці жінок, артикулюючи їхні вимоги, здійснюючи конкретні кроки допомоги та сприяння. На Наддніпрянщині жінки були задіяні у численних товариствах різноманітного спрямування – від релігійно-благодійницьких до радикально-революційних. Їх біографії знаходяться в центрі уваги істориків, які намагаються не тільки внести історичну справедливість у відношенні до жіночої половини людства, а й провести гендерний аналіз суспільства, довести вагомість діяльності своїх героїнь, які попри всі перепони, торували шлях до соціальної справедливості. Однак у цій царині, видається, ще досить довго потрібно надолужувати, щоб вписати імена тих жінок, хто своєю працею, розумом, талантом намагалися діяти на користь жіноцтва і таким чином закладали основи майбутніх суспільних змін.

Однією з таких діячок, чия діяльність була присвячена боротьбі жінок за свої права, була Валерія-Саломея Левандовська-Білоконська (1856-1910). Полька за походженням, діячка революційного руху, а в зрілому віці – активна членкиня харківських освітніх організацій, очільниця Харківського товариства взаємодопомоги працюючих жінок (1907-1910 рр.), вона по праву заслуговує на ретельне дослідження й аналіз її громадської діяльності. Насичена біографія Валерії Білоконської демонструє приклад самостійного вибору життєвого шляху та характерної еволюції свідомості, що повстала із розуміння необхідності встати на боротьбу за права знедолених до визнання важливості копіткої конкретної діяльності, спрямованої на підвищення соціального статусу жіноцтва.

Мета наукової розвідки – дослідити громадську діяльність Валерії Миколаївни Білоконської, визначити її внесок у розвиток жіночого руху в Україні та вплив на зміну соціального становища жінок на початку ХХ ст. Для реалізації цієї мети буде

¹ Десятова О. Памяти Валерии Николаевны Белоконской // Отчет Харьковского общества взаимного вспоможения трудящихся женщин. За 1910 г. Харьков, 1911. С. 3-6.

охарактеризовано життєвий шлях В.М.Білоконської, її участь у громадських організаціях, напрямки діяльності, її результативність і вагомість у соціальній сфері.

Огляд літератури

На жаль, у науковій літературі постать В.М.Білоконської досі не привертала окремої уваги дослідників, хоча заслужено згадується в радянській історичній літературі. Доля батьківської родини Валерії Миколаївни, до заміжжя – Левандовської, згадується у праці Т.Г.Снитка, присвяченій участі поляків у загальноросійському народницькому русі², і монографії А.К.Волощенко в контексті поширення революційного руху на Півдні України³.

У сучасній українській історіографії заслуга повернення імені В.М.Білоконської із забуття належить краєзнавцям і гендерним дослідникам. У статті І. Козеняшевої та М. Жура про діяльність польських жінок міста, була вміщена біографія Валерії Миколаївни, заснована на двох некрологах із місцевих газет⁴. Також про В.М.Білоконську згадується у краєзнавчих дослідженнях, присвячених Харківським товариствам поширення грамотності в народі⁵ чи взаємодопомоги працюючих жінок, яке вона декілька років очолювала⁶. Активна участь в останній організації не могла бути обійдена увагою дослідницею жіночого руху в Наддніпрянщині Л. Смоляр, яка визначила різноманітні форми діяльності Валерії Миколаївни, зазначивши, що Товариство взаємодопомоги жінок, яке вона очолювала, було відповіддю на низький правовий статус жінок і необхідність змінювати існуючі соціально-економічні відносини, пошуком шляхів самореалізації та самозахисту⁷.

Висвітлена біографія В.М.Білоконської і в монографії О. Ніколаєнко «Польські жінки Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст.: громадське і приватне життя», де зазначено, що Валерія Миколаївна, незважаючи на походження, не стала діячкою польського громадського руху, зосередившись спочатку на боротьбі з царатом, а потім перейшовши до легальної діяльності в галузі захисту жінок⁸.

Фрагментарність згадувань в історичній літературі постаті В.М.Білоконської спричинена, очевидно, не тільки уявленням про «другорядність» жіночої суспільної діяльності в традиційному академічному дискурсі, але й «мовчазністю» джерел. Валерія Миколаївна, на відміну від свого чоловіка, Івана Петровича

² Снитко Т.Г. Русское народничество и польское общественное движение (1865-1881). Москва: Наука, 1969.

³ Волощенко А.К. Нариси історії суспільного руху в Україні в 70 – на початку 80-х рр. XIX ст. Київ, 1974.

⁴ Kozeniaszewska I., Zur M. Kobieta – zona, przyjaciel i pomocnik // Харків і Польща: люди і події. Матеріали науково-практичної конференції. Харків: Майдан, 2006. С. 205-212.

⁵ Коломієць Т.В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869-1920). Харків, 1998.

⁶ Павлова Т.Г. Харківське Товариство взаємодопомоги трудящих жінок (1902-1919 рр.) // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: Історичні та філософські науки. 2014. Вип. 18. С. 44-49.

⁷ Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії. Одеса: Астро Принт, 1998. С. 157.

⁸ Ніколаєнко О.О. Польські жінки Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст.: громадське і приватне життя. Харків: Вид-во НТМТ, 2015. С. 170-171.

Білоконського, який залишив по собі декілька автобіографічних літературних творів, не має літературної спадщини. І.П. Білоконський, хоч і засвідчує свої теплі почуття до дружини, захоплення її характером і роботою, але досить обмежено ділиться спогадами про спільне життя на сторінках своїх книг⁹. Історія видалась більш щедрою до Івана Петровича, чия біографія лягла в основу дисертаційного дослідження В.І. Панченка¹⁰.

Поодинокі свідчення про родину Левандовських, з якої походила Валерія Миколаївна, чи Білоконських, які пройшли довгий спільний шлях як подружжя, зустрічається у спогадах діячів революційного руху 1870-х рр.¹¹

Важливим джерелом, що дозволяє визначити громадські ініціативи В.М. Білоконської, є звіти Товариств, в яких вона опікувалася певними ділянками роботи¹². Ретельність представлених матеріалів, що містять доповіді на засіданнях, щорічні статистичні звіти про роботу відділів, й аналіз різноманітних чинників, що на неї впливали, дозволяє розкрити особистий внесок Валерії Миколаївни та значення у розвитку жіночого руху.

Дискусія

Валерія Саломея Левандовська (1856-1910) народилась у Подільській губернії. На жаль, місце та походження Валерії Миколаївни залишається невідомим, але походила вона із родини поляків, в якій було чотири доньки. Важко встановити біографічні відомості з дитячих та юнацьких років Валерії Миколаївни, але як зазначається у творах її чоловіка І.П. Білоконського та в деяких некрологах, після закінчення херсонської гімназії, вона поїхала вчителювати на селі¹³. Зібрання дітей селян викликало підозри місцевого священика, який написав донос, і В. Левандовська вимушена була виїхати з села до своєї старшої сестри Феліції в Миколаїв¹⁴.

Сестри Левандовські були відомими у місті Миколаєві. У спогадах революціонерки Фіри Морейніс-Муратової, яка народилася в єврейській ортодоксальній родині і не мала можливості навчатися, зазначено, що 1875 р. разом зі своєю сестрою вони стали брати таємні уроки у сестер Левандовських – Феліції та Валерії¹⁵.

Під час російсько-турецької війни у 1877 р., як зазначено у деяких джерелах, Валерія Миколаївна працювала сестрою милосердя¹⁶.

Саме у молоді роки Валерія Саломея вступила на шлях боротьби за кращі долі народу. Разом із старшою сестрою Феліцією вони брали участь у революційному

⁹ Белоконский И.П. Дань времени. Воспоминания. Москва: Издательство Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1928.

¹⁰ Панченко В.І. Громадсько-політична та наукова діяльність І.П. Білоконського (1855-1931 рр.): дис.... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. Харків, 2011.

¹¹ Морейніс-Муратова Ф.А. // Деятели СССР и революционного движения в России. Энциклопедический словарь Гранат. Москва, 1926. С. 161; Оржих Д. В рядах Народной воли. Воспоминания // Народовольцы. Москва, 1931. С. 75-172.

¹² Отчет Харьковского общества взаимного вспоможения трудящихся женщин. За 1910 г. Харьков: Типо-литография Н.В. Петрова, 1911.

¹³ Белоконский И.П. Дань времени... С. 244.

¹⁴ Утро. 1910. 26 мая.

¹⁵ Морейніс-Муратова Ф.А. // Деятели СССР и революционного движения в России...

¹⁶ Утро. 1910. 26 мая. Ця інформація зустрічається лише в єдиному джерелі, тому не може вважатись достовірною.

гуртку І.Ковальського, що діяв в Одесі у 1877-1878 рр. У 1877 р. три сестри Левандовські входили до складу Миколаївського народницького гуртка¹⁷. За допомогою Валерії Миколаївни у 1877 р. була влаштована втеча із херсонської в'язниці революціонера В. Ілліча-Світича¹⁸.

28 травня 1878 р. В.М. Левандовська була арештована за участь у демонстрації на захист І.М. Ковальського. Спочатку її відправили у Вологду, потім в Устюг, де вона просиділа у в'язниці 11 місяців. Після цього на пів року вона була відправлена до Ніколаєвська, а потім – до в'язниці у Москві. Там їй оголосили вирок і відправили на заслання до Східного Сибіру.

Родина Валерії вийшла на демонстрацію в знак протесту проти винесення смертного вироку революціонеру І.Ковальському, за що й була заарештована. У 1879 р. батько був заарештований як «політично неблагонадійний», тому що надавав свій будинок для зібрань нелегальних гуртків. Батьки та молодші сестри були вислані разом до Архангельської губернії, а саму Валерію чекало заслання в Костромську губернію. Вона подала прохання про спільне заслання із родиною, але воно не було задоволене. Т.Г. Снитко, досліджуючи зв'язки революціонерів і поляків, зауважив, що причиною розлучення з родиною послугувало те, що у своєму проханні авторка зазначила, що належить до «соціально-революційної партії»¹⁹.

Основні відомості про життя на засланні Валерії Миколаївни вдається віднайти у спогадах її чоловіка, Івана Петровича Білоконського. Вони познайомились під час етапу, перейнялись надзвичайною симпатією один до одного та невдовзі, після поселення у Красноярську, одружилися.

Поштовхом для спільного проживання родини з 1880 р. стали побутові причини. Дізнавшись, що Валерія Миколаївна допомагала грішми родині, Іван Петрович запропонував їй жити разом, щоб зекономити кошти. Факт укладання громадського шлюбу молодої пари майже півтора століття тому, коли держава та суспільство визнавали лише церковний, свідчить про глибокий розрив з традиціями суспільного устрою, проти якого боролось подружжя.

Життя молодої родини на засланні не було легким: вони намагались заробляти собі кошти на існування, підтримувати товариські стосунки із іншими засланцями. Іван Петрович надсилав свої літературні нариси до різноманітних видань, за що отримував гонорар, на який і жила родина²⁰. Валерія Миколаївна теж намагалася працювати – вона надавала уроки дітям інших засланців, а також приватні уроки дітям місцевих заможних родин. До того ж вона навчала безкоштовно дітей із родин засланців, але ці уроки були таємними, тому що «політичні» не мали права на педагогічну та виховну діяльність.

Подружжя Білоконських на засланні підтримували товариські стосунки із такими ж «неблагонадійними». Так революціонер Д. Оржих писав: «Валерія Миколаївна Левандовська-Білоконська найбільш дієва серед красноярської колонії засланців»²¹. Пізніше подружжя перевели до Мінусінська.

¹⁷ Волощенко А.К. Нариси історії суспільного руху в Україні... С. 97.

¹⁸ Снитко Т.Г. Русское народничество и польское общественное движение... С. 179.

¹⁹ Ibid. С. 180.

²⁰ Панченко В.І. Іван Петрович Білоконський. Біографія (1855-1931 рр.) // Сіверянський літопис. 2011. № 2. С. 73.

²¹ Оржих Д. В рядах Народной воли... С. 78.

Саме тоді від рідних стали надходити невтішні новини і Валерія Миколаївна зважилась на втечу із заслання. Втеча була добре продуманою: спочатку жінка під приводом хвороби довгий час не виходила з дому, щоб до цієї ситуації звикла жандармерія та наглядачі, а потім, взимку, коли відкрився санний шлях, її з фальшивими документами вивезли з міста, а далі – в європейську частину Росії. За місяць, коли Валерія Миколаївна була вже в Самарі, Іван Петрович повідомив поліції, що дружина втекла, і її оголосили в розшук. Сама ж втікачка уже в цей час була в Одесі²².

Підірване засланням здоров'я Валерія Миколаївна поправила на півдні, побачилась із рідними, а восени 1883 р. повернулась до Києва, щоб, з'явившись до прокурора, повернутись до Мінусінська. Вражений розповіддю прокурор, не знав, що робити із втікачкою, тому направив її до віце-губернатора, той – до жандармерії. Вона була заарештована лише за три дні, відправлена до Москви, а потім до Мінусінська, де на неї чекав чоловік²³.

Револьюційна діяльність В.М. Білоконської, без сумніву, вплинула на її подальше життя й еволюцію світогляду. Як зазначав дослідник жіночого руху в Росії Р. Стайтс, революційна діяльність не тільки давала перший приклад рівності статей, де жінку сприймали на рівних, але й формувала у жінок віру в свої можливості, відчуття впевненості у правоті своєї справи та віру у свої здібності²⁴.

У 1885 р. Валерія Миколаївна була звільнена та відпущена із заслання. У зв'язку з тим, що їй не можна було проживати у великих містах, вона замешкала у Житомирі, де працювала у місцевій газеті «Волинь», фактично виконуючи обов'язки редактора. Лише за рік повернувся із заслання Іван Петрович, який знайшов роботу в м. Орел, де влаштувався спочатку співробітником у місцевій газеті, а потім у земському статистичному комітеті. З 1887 р. розпочався орловський період життя Білоконських.

У 1889 р. Іван Петрович знову був ув'язнений. У своїх спогадах він зазначав, що спочатку його охопив розпач. Але побачення з дружиною надихнуло, оскільки вона намагалась надати чоловіку всіляку підтримку. «Дружина знову й знову являлась мені янголом-хранителем, моєю відрадою та непорушною підтримкою»²⁵. Валерія Миколаївна писала листи у різноманітні інстанції з вимогою переглянути справу чоловіка, влаштовувала його незакінчені справи. Але після ув'язнення чоловіка родина була без засобів до існування, і Валерія Миколаївна таємно отримала роботу у статистичному бюро. Таємничість була пов'язана з тим, що дружині політичного в'язня не можна було працювати в державному закладі.

У 1891-1892 рр. Орловська губернія була охоплена голодом. І.П. Білоконський регулярно писав про ситуацію в регіоні у загальноросійські журнали. Після публікації його статей у «Русских ведомостях» і «Русской школе» редакції цих газет вислали на ім'я Івана Петровича сотні рублів. Як звітував пізніше Іван Петрович, Валерія Миколаївна відкривала на ці гроші їдальні для дітей та учнів народних шкіл²⁶. На сьогодні неможливо достеменно встановити масштаби цієї діяльності

²² Белоконский И.П. Дань времени... С. 277-283.

²³ Утро. 1910. 26 мая.

²⁴ Стайтс Р. Женское освободительное движение в России. Феминизм, нигилизм и большевизм. Москва: РОССПЭН, 2001. С. 110.

²⁵ Белоконский И.П. В годы бесправия. Москва, 1930. С. 58.

²⁶ Панченко В.І. Громадсько-політична та наукова діяльність І.П. Білоконського (1855-1931 рр.)... С. 119.

Валерії Миколаївни, але не викликає сумнівів, що вона надала їй досвід організаційної роботи.

У 1895-1897 рр. подружжя Білоконських замешкало у Курську, де Іван Петрович отримав роботу. Саме там 1897 р. Валерія Миколаївна була знову заарештована²⁷. Вона мужньо трималась під час арешту, а чоловік намагався скоріше визволити її із в'язниці.

З 1899 р., коли чоловік Валерії Миколаївни отримав роботу в Харкові, почався найбільш плідний період життя подружжя Білоконських. Вони багато працювали, брали участь у громадському житті міста, виховували доньку Прасковью. З самого початку харківського періоду Валерія Миколаївна з Іваном Петровичем вступили до Харківського товариства поширення в народі грамотності. Іван Петрович виступив із доповіддю про необхідність утворення довідково-педагогічного відділу при товаристві. Ініціатором такої пропозиції виступила Валерія Миколаївна, яка до цього реалізувала її у Курську²⁸. Метою цього комітету стало надання довідкової інформації щодо функціонування освітніх установ та організацій, обмін інформацією між ними. Першочерговими завданнями комітету стало формування наукової бази комітету – збірників підручників, посібників, книг, збірників циркулярів і наказів у галузі просвіти, які б допомогли кваліфіковано відповідати на запити щодо діяльності шкіл, читалень. Головою комітету було обрано Івана Петровича, а секретарем – Валерію Миколаївну²⁹.

Поступово Комітет розгорнув свою діяльність. Запити до установи надходили від учнів, вчителів, громадських діячів і стосувались найрізноманітніших питань: функціонування бібліотек і читалень, влаштування народних читань і курсів тощо. Лише в перший рік свого функціонування комітет відповів на 85 запитів із 24 губерній Російської імперії. Користувалась популярністю бібліотека комітету і Музей наочних приладів³⁰.

Уже за декілька років бібліотека комітету нараховувала 4 000 томів, а кількість запитів постійно збільшувалась. Найбільше запитів до комітету надходило з Харківської губернії (у 1903 р – 42), із сусідніх – Катеринославської (8), Полтавської (8), Воронежської (5) і, навіть із Петербурзької (7)³¹.

Валерія Миколаївна з чоловіком зосереджували свої зусилля на популяризації діяльності комітету. Так, Комітет за власний рахунок видав каталог бібліотеки накладом 300 примірників, який роздавав зацікавленим особам.

Задля промоції та взаємообміну досвідом у 1901 р. подружжя Білоконських взяло участь у виставці народної освіти у Курську. Через рік, 1902 р. комітет взяв участь у виставці в Ярославлі, і його досягнення поїхала представляти родина Білоконських³². Вони представляли каталог бібліотеки, картограму діяльності, звіти, довідкові видання. Через популяризацію своїх надбань, комітету вдалося поповнити бібліотечний фонд, поширити свою діяльність.

²⁷ Деятели революционного движения в России: Библиографический словарь: От предшественников декабристов до падения царизма: [В 5 т.]. Т. 2: Семидесятые годы. В. II. Москва, 1930. Ст. 749-750.

²⁸ Коломієць Т.В. Харківське товариство поширення в народі грамотності... С. 76.

²⁹ Белоконский И.П. 35-летие Харьковского общества распространения в народе грамотности. Харьков, 1906. С. 88-90.

³⁰ Отчет Харьковского Общества распространения грамотности в народе. За 1903 г. Харьков, 1904.

³¹ Ibidem.

³² Ibid. С. 126.

Але у 1905-1907 рр. діяльність комітету значно загальмувалась через революційні події. Крім того, що набагато зменшилась кількість запитів, вдвоє було зменшено асигнування на діяльність комітету, а в ньому були влаштовані обшуки, конфісковані листи із запитами.

Після 1907 р. популярність довідково-педагогічного комітету так і не набрала свого дореволюційного рівня. Як відзначають дослідники, цьому сприяло декілька факторів, а саме: поява спеціалізованих довідкових бюро при земствах, що надавали потрібну інформацію про розвиток освіти, поширення багатьох дешевих педагогічних видань, що вміщували довідкову інформацію, неможливість вчасно надати інформацію через страйки робітників поштово-телеграфної служби³³.

Варто звернути увагу на цей період життя В.М. Білоконської, присвячений роботі у довідковому відділі Товариства поширення грамотності. Розуміння необхідності поширення інформації про педагогічні установи та їх заходи, можливості ними скористатись, новинки навчальної літератури стали підставовими у роботі Валерії Миколаївни. Важливість громадської діяльності, яку ініціювало та впроваджувало подружжя Білоконських, лише пізніше була усвідомлена на державному рівні та передана до місцевих органів влади. Ця потреба у доступі до необхідної інформації, як елементу повсякденного життя сучасного городянина, пізніше була врахована і регіональною пресою, яка вміщувала публікації про місцеві події та стимулювала їх обговорення на своїх шпальтах³⁴.

У Товаристві поширення грамотності В.М. Білоконська брала участь ще у декількох відділах: у діяльності першої читальні й у Народному будинку. Як членкиня комітету першої безкоштовної читальні, а їх у місті нараховувалось чотири, Валерія Миколаївна брала участь у засіданнях, представляла читальню на виставках. Народний будинок – відділ товариства, що займався влаштуванням популярних народних читань, лекцій, влаштуванням дозвілля громадян – вистав, танцювальних вечорів, свят та ялинок для дітей тощо. Валерія Миколаївна була в керівному комітеті Народного будинку³⁵. Діяльність цієї організації не можна недооцінювати, позаяк поширення книги, влаштування та розвиток інфраструктури дозвілля стало початком формування модерної міської спільноти, в якій нівелювались станові та класові перепони, відбувалась її гомогенізація та консолідація³⁶.

Але головною справою життя стала для Валерії Миколаївни праця в іншій організації – Товаристві взаємодопомоги працюючих жінок. Мешкаючи в Харкові, Валерія Миколаївна Білоконська стояла у основ цього Товариства, що було утворено 1902 р. активістками Товариства поширення в народі грамотності. Спочатку ця ідея вироблялась прихильницями у тісних гуртках, потім – на великих зборах. Метою об'єднання стали видача кредитів членкиням товариства із загальної каси, влаштування бюро для пошуку роботи, організація різноманітних закладів, в яких була потреба у працюючих жінок – їдалень, гуртожитків, дитячих

³³ Коломієць Т.В. Харківське товариство поширення в народі грамотності... С. 80.

³⁴ Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблема модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. С. 274, 280.

³⁵ Южный край. 1907. 6 ноября.

³⁶ Альков В.А. Харків наприкінці XIX – на початку XX ст.: дозвілля міських мешканців в умовах модернізації: дис.... канд. іст. наук: 07. 00. 01 – історія України. Харків, 2012. С. 200-201.

садків та ясел, літніх колоній, бібліотеки та читальні тощо³⁷. Очільницями товариства стала спочатку Лідія Георгіївна (Єгорівна) Єфимович, а потім – історикиня Олександра Яківна Єфименко³⁸.

З самого початку діяльності Товариство організувало роботу позичково-ощадної каси, бюро для працевлаштування, опікувалось збиранням бібліотеки. У наступні роки були відкриті різноманітні курси, дитячий садок. Потреба у цих заходах була продиктована самими колежанками, більшість з яких працювали. І хоча в літературі вже неодноразово проаналізована діяльність цієї організації³⁹, варто наголосити на тих ділянках, які були зніційовані й очолені В.М. Білоконською.

Валерія Миколаївна Білоконська була активісткою Товариства та ініціювала роботу Бюро (організаційного комітету), яке потім очолила⁴⁰. Бюро займалось збиранням членських внесків, реєстрацією новоприбулих членкинь, організацією зібрань товариства, наданням різноманітних довідок щодо функціонування організації. Також до функцій бюро відносилось збирання коштів за читання лекцій чи за організацію різноманітних заходів.

Чисельність членкинь товариства, що проіснувало до 1919 р., зросла від 600 (1903 р.) до 900 (1907 р.), а в подальші роки і більше. Звіти Товариства дають уявлення про професійний склад його членкинь. Основною групою, що входила до товариства, були жінки, які займались домашнім господарством і вихованням власних дітей (у 1906 р. таких було 26%, а в 1910 – 40%). Зростала і чисельність тих жінок, які були службовицями, займались рахівництвом чи переписувачками (від 5% до 16% у відповідні роки). А от кількість задіяних у педагогічній і медичній галузях поступово зменшувалась (від 24% до 15%; і 10% і 7% відповідно). Незначна кількість членкинь займалися підготовкою до професійної діяльності, майстрині (4-8%), бонни й економки, кравчині, касирки (по 2-3%) й інші. До товариства входили також особи, які мали власну справу, займались артистичними професіями, а пізніше навіть сільським господарством. До складу Товариства не входило працівниць фабрик чи заводів, хоча Харків був потужним промисловим центром, і жіноча праця активно застосовувалась на тютюнових чи вовномийних підприємствах⁴¹.

Склад Товариства не відображає професійну зайнятість харків'янок. За переписом 1897 р. у Харкові зайнятими у виробничій діяльності було 31 716 жінок. Загальною характерною рисою жіночої праці в цей період був найбільший відсоток зайнятості у сфері приватної служби (14 464 жінки). Найбільше зайняті жінки в місті були у таких галузях, як обробка рослинної та тваринної продукції (1 644), питна торгівля (1 240), торгівля продуктами сільського господарства (863), педагогічна діяльність (788), виготовлення одягу (724)⁴².

Отже, організація та її ініціативи були розраховані на жінок середнього

³⁷ Устав Харьковского общества взаимного вспоможения трудящихся женщин. Харьков, 1905.

³⁸ Павлова Т.Г. Харківське Товариство взаємодопомоги трудящих жінок... С. 44-49.

³⁹ Смоляр Л. Минуле заради майбутнього... С. 150-157; Павлова Т.Г. Харківське Товариство взаємодопомоги трудящих жінок... С. 44-49.

⁴⁰ Южный край. 1912. 9 марта.

⁴¹ Вороніна М.С. Мешканки міст Харківської губернії: гендерна дискримінація та динаміка змін (1861-1917): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. Харків, 2005. С. 95-102.

⁴² Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Харьковская губерния. Т. 46 Харьков, 1904.

прошарку, який, за означенням дослідників, хоч і важко вирізнити, але можна відокремити як від міської еліти, так і від низових суспільних груп⁴³.

Товариство усвідомлювало цей недолік, тому на засіданнях Комітету неодноразово було наголошено на необхідності поширювати громадські ініціативи саме на групи «фізично працюючих» жінок. Передумовами такого залучення робітниць визнавались пошук для них дешевого житла у місті та позбавлення плати за членство у Товаристві⁴⁴. І хоча прагнення втілювати ідеї взаємодопомоги працюючим жінкам стояли на порядку денному, і навіть, призвели до спроб змінити Статут Товариства відповідно до потреб часу, дозволу від влади товариство не отримало і цим ініціативам не було дано справдитись.

Найголовнішою справою Бюро Товариства був пошук роботи для жінок. У Бюро збирали інформацію від роботодавців і надавали її жінкам, які шукали роботу. І хоча за звітами товариства результати були не завжди високими (так у 1907 р із 291 запиту було надано роботу лише у 15% випадків), варто наголосити на значущості даного проекту.

У 1910 р. роботу через Бюро Товариства шукало 221 жінка і 47 її отримали (21%)⁴⁵. Бюро працювало п'ять днів на тиждень у другій половині дня. Більш за все запитів приходило на працівниць, які здійснювали догляд і виховання дітей: бонни російські (29 запитів) та іноземки (21), гувернантки (15), ті, які надають уроки (15), економки (13), вчительки (10), а також кравчині (12). Однак попит на працю був дещо відмінним: найчисельнішими були пропозиції надавати уроки (67), російські бонни (47) і вчительки (40), продавщиці чи касирки та конторниці (по 31), економки (29), переписувачки (21)⁴⁶.

Причиною, чому, незважаючи на зустрічні пропозиції, було так мало позитивних працевлаштувань, Бюро вбачало невідповідність вимог працедавців і можливостей жінок, які шукали роботу. Так однією з вимог до педагогічних працівниць було володіння однією з іноземних мов, чим, на жаль, більшість гувернанток чи вчительок не могло похвалитися. До того ж часто роботодавці, намагаючись зекономити, не проголошували всіх реальних умов і оплати праці. Ще однією перешкодою, яку звіти товариства делікатно замовчували, можна вважати надто високий відсоток (10%) відшкодування із заробітної платні у разі працевлаштування, що брались на користь Товариства⁴⁷. Товариство реагувало на запити роботодавців і відкривало курси стенографії, бухгалтерії, іноземних мов, і навіть – української, яку викладав М.І. Міхновський⁴⁸.

Отже, діяльність В.М. Білоконської, як очільниці Бюро по працевлаштуванню жінок, демонструвала комплексний підхід до вирішення цього питання. Можна тільки робити припущення, що така послідовна позиція В.М. Білоконської в

⁴³ *Боженко А.О.* Формування міського способу життя у другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах м. Харкова): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. Харків, 2018. С. 132-135.

⁴⁴ Отчет Харьковского общества взаимного вспоможения трудящихся женщин. За 1906 г. Харьков, 1907. С. 11.

⁴⁵ Отчет Харьковского общества взаимного вспоможения трудящихся женщин. За 1910 г.... С. 27.

⁴⁶ Отчет Харьковского общества взаимного вспоможения трудящихся женщин. За 1907 г. Харьков, 1908. С. 16-17; Отчет Харьковского общества взаимного вспоможения трудящихся женщин. За 1910 г.... С. 30-31.

⁴⁷ Отчет Харьковского общества взаимного вспоможения трудящихся женщин. За 1907 г.... С. 14-15.

⁴⁸ *Павлова Т.Г.* Харківське Товариство взаємодопомоги трудящих жінок... С. 45.

поширенні інформації була спричинена власним досвідом частих переміщень, необхідності знаходити замешкання й роботу на нових місцях. Як зазначає Л. Абрамс у своїй праці, присвяченій дослідженню становища жінок у XIX ст., що саме особистий досвід більшості феміністок і випробування власного життя спричинили їх участь у русі⁴⁹.

В.М. Білоконська обіймала посаду заступниці голови Товариства. Потрібно наголосити, що вона, за спогадами колежанок, намагалася вникнути у суть кожної справи. Валерія Миколаївна підтримувала різноманітні освітні ініціативи, уважно дослуховувалася до всіх пропозицій, вирішувала безліч незначних повсякденних проблем, що виникали у процесі діяльності такої потужної організації. Звіти Товариства свідчать, що організація діяла не на благодійні кошти, а існувала за рахунок надання послуг, і відповідно, залежала від попиту на них, їх якості, промоції своєї діяльності тощо. Регулярна нестача коштів і аналіз найбільш прибуткових напрямків роботи, слугували підставою для реорганізації діяльності організації, її адаптацію до ринкових умов⁵⁰.

У перші роки існування Товариство відкрило позичкову касу, бюро працевлаштування, комісію влаштування курсів і лекцій, юридичної допомоги тощо. Особливе місце в роботі Товариства посідали освітні ініціативи. 1903 р. відкрився дитячий садок «Вогнище», в якому за утримання дітей бралась невелика платня. Середня платня за дитячий садок у місті була 60 руб. на рік, а членкині Товариства сплачували за дітей 3 руб. на місяць, тобто 27 руб. за навчальний рік. Тоді ж для садка та працюючих мам була відкрита їдальня, що пізніше стала достатньо популярною та приносила прибуток товариству. 1904 р. було ініційовано утворити гімназію зі спільним навчанням хлопчиків і дівчаток. Гімназія почала працювати, і в першому наборі було 25 хлопчиків і 10 дівчаток. З 1907 р. було дозволено спільне навчання учнів і після 7 класу.

Саме Товариству допомоги працюючих жінок належала заслуга започаткування у Харкові вищої жіночої освіти. У 1904 р. Валерія Миколаївна увійшла до складу робочої групи, що готувала відкриття вищих жіночих курсів у місті⁵¹. Вони почали свою роботу у бурхливі роки революції 1905 р. і стали одним із найбільш важливих проектів Товариства. Актуальність вищої жіночої освіти у такому великому місті, запрошені з університету викладачі, відповідальне ставлення педагогічної ради і Товариства до діяльності курсів спричинили надзвичайну їх популярність⁵².

22 жовтня 1907 р. на позачергових зборах Товариства взаємодопомоги трудящих жінок після переїзду О.Я. Єфименко до Петербурга, Валерію Миколаївну було обрано головою абсолютною більшістю голосів⁵³. На цей час до товариства входило 922 членкині.

Саме на часи головування В.М. Білоконської припадає ще одна ініціатива Товариства, а саме влаштування будинку для літнього відпочинку й оздоровлення дітей. У 1907 р. Товариство купило будинок у приміському селищі Високий, де

⁴⁹ Абрамс Л. Формирование европейской женщины новой эпохи. 1789-1918. Москва, 2011. С. 305.

⁵⁰ Отчет Харьковского общества взаимного вспоможения трудящихся женщин. За 1910 г.... С. 17-24.

⁵¹ Павлова Т.Г. Харківське Товариство взаємодопомоги трудящих жінок... С. 69.

⁵² Смоляр Л. Минуле заради майбутнього... С. 150-157.

⁵³ Отчет Харьковского общества взаимного вспоможения трудящихся женщин. За 1907 г.... С. 6; Южный край. 1907. 23 октября.

планувалось оздоровлювати дітей членкинь товариства. Організація будівництва, фінансові справи, узгодження з різноманітними інстанціями, закупка інвентарю та набір персоналу – все це вимагало надзвичайного клопоту й зусиль. У 1910 р. колонія прийняла дві зміни дітей: перша – 22 дитини, друга – 25 дітей. Діти багато гуляли на свіжому повітрі, займались посильною фізичною працею, що позитивно вплинуло на стан їх здоров'я⁵⁴.

У 1908 р. товариство обрало В.М.Білоконську делегаткою на Перший всеросійський з'їзд жінок⁵⁵. Як підрахувала дослідниця Людмила Смоляр, Наддніпрянську Україну представляло 60 жінок з різних міст, серед них – 17 делегаток з Харкова. Із доповідями виступили Єлизавета Іванівна Шевирьова «Побутове і правове становище селянок Малоросії», Марія Вікторівна Орловська «Проект організації жіночих клубів у містах», Ольга Іванівна Арнольдї «Про діяльність Харківського товариства взаємодопомоги працюючих жінок»⁵⁶. Валерія Миколаївна була обрана головою пленарного засідання, одного дня керувала секцією.

Досі залишається відкритим питанням про місце Товариства взаємодопомоги в національному жіночому русі, позаяк його головними цілями були консолідація жінок та їх спільна корисна діяльність задля досягнення рівних прав у галузях освіти, праці, права тощо. Як вірно зазначала М.Богачевська-Хом'як, «жіночі громадські організації не мали виразно окресленого національного обличчя»⁵⁷. Однак той факт, що головою Товариства довгий час була О.Я.Єфименко, відома своїми поглядами, а також, що Товариство влаштувало курси української мови, може слугувати прикметною рисою тієї позиції, яку посідало керівництво організації стосовно національного питання.

У 1910 р. Товариство несподівано отримало у подарунок від заможної городянки Є.М.Єгор'євої більш ніж 1 500 руб. Таку суму було вирішено вкласти у купівлю будинку по вул.Садово-Куликовській. Ця будівля в подальшому стала осередком Товариства, оскільки на той час відділи товариства: вищі жіночі курси, гімназія, дитячий садок, бюро, бібліотека й інші були настільки потужними та масштабними, що потребували розширення приміщення. На жаль, здоров'я Валерії Миколаївни значно погіршувалось. Отримані ще під час заслання проблеми із зором, пізніше – запалення нирок, давалися взнаки. Поїздка до Петербурга взимку 1908 р. на Перший всеросійський жіночий з'їзд, після якої вона отримала запалення легень, ще більше загострила ситуацію. У квітні 1910 р. Валерія Миколаївна Білоконська померла у віці 53 років.

ВИСНОВКИ

Аналізуючи діяльність В.М.Білоконської, слід відзначити, що вона зосереджувалась у декількох царинах – поширенні інформації, поширенні освіти та допомозі у працевлаштуванні жінок. Валерія Миколаївна, як людина нової епохи, відчувала потребу в наданні якомога чисельнішій аудиторії необхідної доступної інформації – будь-то відомості про новинки педагогічної

⁵⁴ Отчет Харьковского общества взаимного вспоможения трудящихся женщин. За 1910 г.... С. 37-40.

⁵⁵ Утро. 1908. 14 декабря.

⁵⁶ Смоляр Л. Минуле заради майбутнього... С. 193.

⁵⁷ Богачевська-Хом'як М. Дума України – жіночого роду. Київ: «Воскресіння» Либідь, 1993. С. 36.

літератури чи запити роботодавців. Віра в широкі можливості освіти та досвід, отриманий ще замолоду при вчителюванні і наданні приватних уроків, обумовив підтримку В.М. Білоконською освітніх громадських ініціатив і проектів. «Глибоко проникнута свідомістю, що першим і вірним кроком до звільнення особистості, до досягнення прав людини і громадянина є широке поширення знань..., ти віддалась просвітницькій діяльності у всіх доступних формах»⁵⁸. Діяльність В.М. Білоконської свідчить про усвідомлення необхідності соціального захисту жінок. Очолюване нею Бюро Товариства взаємодопомоги брало на себе посередницькі функції у працевлаштуванні жінок, чим виконувало роль соціальних органів.

Валерія Миколаївна Білоконська, попри те, що не залишила після себе літературної чи епістолярної спадщини, заслуговує вшанування своїми справами. Полька за походженням, вона змолоду встала на захист знедолених і потім присвятила своє життя тій соціальній групі, яку вважала найбільш безправною. «Чуйна до хворобливості до найменшого прояву насилля, захисниця широких прав людини і громадянина... ти віддала свою діяльність туди, в те середовище, де пригнічення і безправ'я різкіше виявляються й відчуваються. Ось чому становище жінки особливо привертало твою увагу». Діяльність В.М. Білоконської свідчить про її усвідомлення «жіночого питання» як проблеми неконкурентоздатності жінок, що можна вирішити шляхом надання їм гідної освіти, сприяння працевлаштуванню та суспільної допомоги. На жаль, не можна встановити, як вона ставилась до політичного безправ'я жінок, чи до національного питання у Російській імперії, але її залучення до жіночого руху виявлялось у реальних кроках допомоги жіноцтву, сприяючи його консолідації та зміні соціального статусу.

Подяка. Авторка завдячує Жіночому конгресу, в межах проекту якого «Жіночі історії лідерства і солідарності» була досліджена біографія В.М. Білоконської.

REFERENCES

- Abrams, L.** (2011). *Formirovanie evropeiskoi zhenshiny novoi epokhi. 1789-1918* [The formation of the European woman of the new era. 1789-1918]. Moskva [in Russian].
- Alkov, V.A.** (2012). *Kharkiv naprykintsi XIX – na pochatku XX st.: dozvillia miskykh meshkantsiv v umovakh modernizatsii* [Kharkiv in the late 19 – early 20 century: leisure of urban residents in the conditions of modernization]. (*Candidate's thesis*). Kharkiv [in Ukrainian].
- Belokonskiy, I.P.** (1906). *35-letie Kharkovskogo obshchestva rasprostraneniya v narode gramotnosti*. [35th Anniversary of the Kharkov Society for the Popularization of Literacy among the People]. Kharkov [in Russian].
- Belokonskiy, I.P.** (1928). *Dan vremeni. Vospominaniya* [A Tribute to Time. Memories]. Moskva [in Russian].
- Belokonskiy, I.P.** (1930). *V gody bespraviya* [In years of powerlessness]. Moskva. Retrieved from <https://www.prlib.ru/item/322657> [in Russian].
- Bohachevska-Khomiak, M.** (1993). *Duma Ukrainy – zhinochoho rodu* [Opinion of Ukraine is female]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Bozhenko, A.O.** (2018). *Formuvannia miskoho sposobu zhyttia u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. (na materialakh m. Kharkova)* [Formation of urban lifestyle in the second half of the XIX – early XX centuries (based on the materials of Kharkiv)]. (*Candidate's thesis*). Kharkiv [in Ukrainian].
- Chornyi, D.M.** (2007). *Po livyi bik Dnipra: problema modernizatsii mist Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.)* [On the left side of the Dnipro: the problem of modernization of Ukrainian cities (late XIX – early XX centuries)]. Kharkiv [in Ukrainian].

⁵⁸ Десятова О. Памяти Валерии Николаевны Белоконской... С. 3-6.

- Desyatova, O.** (1911). Pamyati Valerii Nikolaevny Belokonskoy [In memory of Valeria Nikolaevna Belokonskaya]. In *Otchet Kharkovskogo obshchestva vzaimnogo vspomozheniya trudyashikhysya zhenshchin. Za 1910 g.* Kharkov, 3-6 [in Russian].
- Kolomiiets, T.V.** (1998). *Kharkivske tovarystvo poshyrennia v narodi hramotnosti (1869-1920)* [Kharkiv Society for the Popularization of Literacy among the People (1869-1920)]. Kharkiv [in Ukrainian].
- Morejnis-Muratova, F.A.** (1989). Morejnis-Muratova F.A. In *Deyateli SSSR i revolyutsionnogo dvizheniya v Rossii. Entsiklopedicheskiy slovar Granat.* Moskva, 290-304 [in Russian].
- Kozeniaszewa, I. & Zur, M.** (2006). Kobieta – zona, przyjaciel i pomocnik. In Proceedings of the Conference: *Kharkiv i Polshcha: liudy i podii.* Kharkiv, 205-212 [in Polish].
- Nikolaienko, O.O.** (2015). *Polski zhinky Naddnyprianskoi Ukrainy v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.: hromadske i pryvatne zhyttia* [Polish women of Dnieper Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries: public and private life]. Kharkiv: NTMT [in Ukrainian].
- Orzhikh, D.** (1931). V ryadah narodnoy voli. Vospominaniya [In the ranks of the People's Will. Memoirs]. In *Narodovoltsy.* Moskva, 75-172 [in Russian].
- Panchenko, V.I.** (2011). *Hromadsko-politychna ta naukova diialnist I.P. Bilokonskoho (1855-1931 rr.)* [Social, political and scientific activity of I.P. Bilokonskyi]. (*Candidate's thesis*). Kharkiv [in Ukrainian].
- Panchenko, V.I.** (2011). Ivan Petrovych Bilokonskyi. Biografiia (1855-1931 rr.) [Ivan Petrovich Bilokonsky. Biography (1855-1931)]. *Siverianskyi litopys*, 2, 70-80 [in Ukrainian].
- Pavlova, T.H.** (2014). Kharkivske Tovarystvo vzaiemodopomohy trudiashchykh zhinok (1902-1919 rr.) [Kharkiv Society for Mutual Assistance of Working Women (1902-1919)]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. "Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: Istorychni ta filosofski nauky"*, 18, 44-49 [in Ukrainian].
- Smoliar, L.** (1998). *Mynule zarady maibutnioho. Zhinochy rukh Naddnyprianskoi Ukrainy II pol. XIX – poch. XX st. Storinky istorii* [The past for the sake of the future. Women's movement of Naddnyprianska Ukraine in the second half of the 19 – early 20 centuries]. Odesa: Astro-Print [in Ukrainian].
- Snytko, T.G.** (1969). *Russkoe narodnichestvo i polskoe obshchestvennoe dvizhenie (1865-1881)* [Russian Narodnichestvo and the Polish Social Movement (1865-1881)]. Moskva: Nauka [in Russian].
- Staits, R.** (2001). *Zhenskoe osvoboditelnoe dvizhenie v Rossii. Feminizm, nigilizm i bolshevizm* [The Women's Liberation Movement in Russia. Feminism, Nihilism, and Bolshevism]. Moskva: ROSSPEN [in Russian].
- Vilenskiy-Sibiriyakov, V. & al.** (Eds.) (1929). *Deyateli revolyutsionnogo dvizheniya v Rossii: Biobibliograficheskiy slovar. Ot predshestvennikov dekabristov do padeniya tsarizma* [The figures of the Revolutionary Movement in Russia: A Biobibliographical Dictionary: From the Forerunners of the Decembrists to the Fall of Czarism]. Vol. 2 (1). Moskva [in Russian].
- Voloshchenko, A.K.** (1974). *Narysy istorii suspilnoho rukhu v Ukraini v 70 – na pochatku 80-kh rr. XIX st.* [Essays on the history of the social movement in Ukraine in the 1970s – early 1980s]. Kyiv [in Ukrainian].
- Voronina, M.S.** (2005). *Meshkanky mist Kharkivskoi hubernii: henderna dyskryminatsiia ta dynamika zmin (1861-1917)* [Women in the cities of Kharkiv province: gender discrimination and dynamics of changes (1861-1917)]. (*Candidate's thesis*). Kharkiv. [in Ukrainian].